

FORUM

Staden som helhet

En diskussion om stadsbyggandets
tanke- och planmönster

av Björn Klarqvist

Det finns tre modeller för gestaltningen av stadens planmönster: nät-, park- och grannskapsstaden. Deras egenskaper kan definieras med hjälp av sex par tankefigurer. Är det möjligt och önskvärt att planerna har en konsistent modell för "gestaltningen" av en stads rumsliga organisation? Artikeln är en inledning till hur vi kan diskutera staden som helhet.

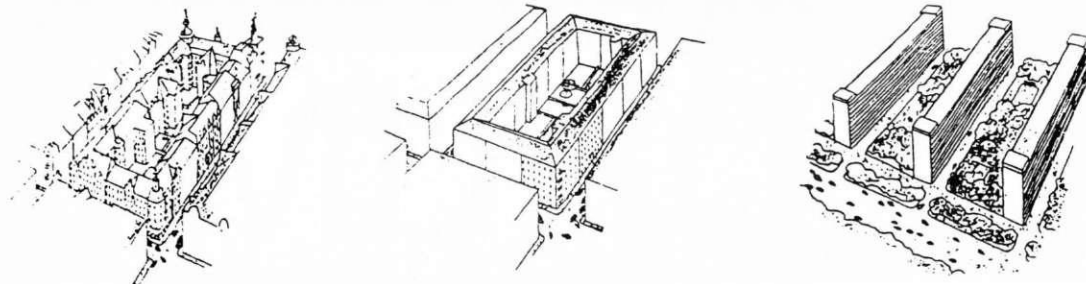
JANE JACOBS HAR SKRIVIT en av de mer sensuella avrättningarna av stadsbyggarna i detta århundrade:

Cities are an immense laboratory of trial and error, failure and success, in city building and city design. This is the laboratory in which city planning should have been learning and forming and testing its theories. Instead the practitioners and teachers of this discipline (if such it can be called) have ignored the study of success and failure in real life, have been incurious about the reasons for unexpected success, and are guided instead by principles derived from the behaviour and appearance of towns, suburbs, tuberculosis sanatoria, fairs, and imaginary dream cities – from anything but cities themselves.

If it appears that the rebuilt portions of cities and the endless new developments spreading beyond the cities are reducing city

and countryside alike to a monotonous, unnourishing gruel, this is not strange. It all comes, first-, second-, third-, or fourthhand, out of the same intellectual dish of mush: a mush in which the qualities, necessities, advantages, and behaviour of other and more inert types of settlement. – Decades of preaching, writing, and exhorting by experts have gone into convincing us and our legislators that mush like this must be good for us, as long as it comes bedded with grass.¹

På ett plan har vi tagit till oss hennes budskap. Vi är nu mer benägna att inse kvaliteterna i den traditionella rutnätsstaden. Det är inte fullt lika självklart att alla byggnader i ett område skall ha en jämn och hög byggnadsteknisk standard. Diskussionen om stadens sociala och ekonomiska liv har ökat i betydelse på bekostnad av den fysiska gestalten. Man kan dock fråga sig om denna förändring beror på Jane Jacobs

I *acceptera* beskrevs 1931 utvecklingen från det gamla slutna stadsplanemönstret till det nya öppna.

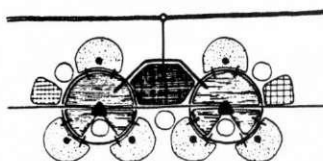
eller är ett resultat av andra samhällsförändringar. Hennes bok rönt starkt motstånd i planerarkretsar när den kom. Idag refererar många till den i debatten om staden.

Även om föreställningarna drastiskt har ändrats vill jag ifrågasätta om vi verkligen tagit itu med att diskutera hur staden som helhet skall hanteras. Rutnätsstaden efterliknas men som avskilda grannskapsenheter inom eller utanför staden. Den gamla rutnätsstaden omformas genom trafikreglerande åtgärder till grannskapsliknande enklaver i innerstaden.

Hur skall vi hantera de olika planmönster som våra städer består av? Oavsett om man överlåter gestaltningen till marknadskrafterna eller till kommunernas planerare är det lika förbättrat en fråga om gestaltning. Denna gestaltning bygger på föreställningar och värderingar – och därför viktiga att analysera och diskutera.

1. Tre stadsmönster

Om jag förenklar finns det tre olika huvudprinciper för gestaltningen av stadsmönster. De har dominerat under olika perioder under 1900-talet men finns där hela tiden i våra föreställningar som ideal eller motbilder.

Schema för förortsbebyggelse enligt Stockholms generalplan 1952 med gemensamt industriområde, förortsbana, hyreshus och småhus.

Nätstaden. Den traditionella europeiska nätstaden kan vi ofta finna i stadskärnorna, särskilt på kontinenten men också i många av våra äldre städer. Det kan vara planerade ortogonala rutnät eller mer eller mindre spontant framvuxna "deformerade" rutnät. Jane Jacobs har på ett spännande sätt diskuterat nätstadens kvaliteter.²

Parkstaden. Denna stadsmodell representeras av "hus i park" och har haft en av sina stora propagandister i Le Corbusier.³ Den modellen brukar också kopplas ihop med modernismen (funktionalismen). Modellen bygger på snabba övergripande trafikleder, en super-structure. Återvändsgator leder fram till friliggande, gärna höga, hus på öppna gröna ytor. Funktionssepareringen eller zoneringsen är vanligen en mer uttalad princip än i nätstaden. Planeringen skall vara vetenskaplig. Rationalism, framstegstanke, jämlikhet och hygien är några centrala begrepp. Däremot ingick inte "gemenskap" i föreställningen. Man tog snarare avstånd från gemenskapen uttryckt med slagordet "individen och massan". Modellen tog sin avstamp från nätstadens problem, verkliga eller inbillade. Den traditionella nätstadens gator kallades t. ex. för mörka diken.

Grannskapsstaden. Också den tredje modellen tog avstånd från nätstaden och utformades egentligen vid samma tidpunkt som parkstaden. Modellen formulerades tydligast av Clarence A. Perry 1929. Han var sociolog och hans syfte var att motverka gängbildningar som kunde uppstå i den stora nätstaden. Modellen har sin förebild i den gemenskap man ansåg fanns i byarna. Gemenskapen skulle uppkomma som

ett resultat av att staden fysiskt organiserades i grannskapsenheter. Enheterna skulle avskiljas från varandra genom trafikleder i ett "supergrid", senare ofta kombinerat med eller ersatt av separerande grönytor. Skola, kyrka och gemenskapslokaler borde placeras centralt inom enheten på gångavstånd. Grannskapsstaden utvecklades vidare genom bl. a. Stein och Abercrombie; dess profet kan sägas vara Lewis Mumford.⁴

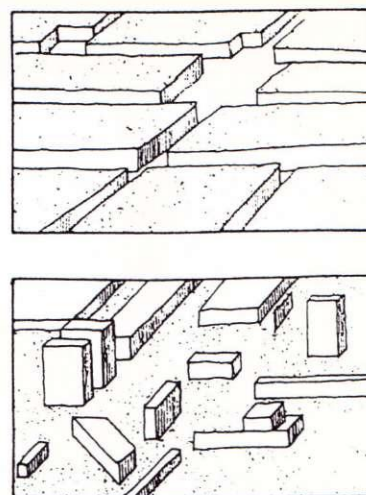
Johan Rådberg har i sin doktorsavhandling *Doktrin och täthet i svenskt stadsbyggande 1875–1975*, en delvis annan indelning. Han talar om tre stadsideal: "Den täta kvartersstaden", "Trädgårdsstaden" och "Den öppna lamellhusstaden".⁵ Som kommer att framgå av de tankefigurer jag beskriver nedan anser jag att den indelningen inte lika väl fångar skillnaderna i tänkandet om stadens planmönster. Han lägger sin tyngdpunkt på trädgårdsstaden, som han senare propagandistiskt skickligt pläderar för.⁶ Som analytisk kategori är den dock mindre lyckad. Vi ligger ganska nära varandra i strävan att försöka fånga doktrinernas betydelse för utformningen av stadens planmönster, men hans analys stannar vid "det lilla grannskapet", inte staden som helhet.

2. Sex par tankefigurer

Jag kommer nu att beskriva sex par *tankefigurer* som är avgörande för stadens gestaltning. Begreppet "tankefigur" har jag hämtat från Johan Asplund.

Mellan den diskursiva nivån och den materiella grundvalen vill jag inskjuta (minst) en nivå, nämligen tankefigurernas nivå. En huvudsynpunkt är, att diskurserna inte står i ett direkt och eller oförmedlat förhållande till den materiella grundvalen. Växelspelet mellan bas och överbyggnad förmedlas av *tankefigurer*.⁷

Det är möjligt att det jag kallar tankefigurer nedan inte är sådana i strikt mening, men jag tycker att de har en påfallande likhet. Jag ställer upp tankefigurerna som motsatspar. Tankefigurer är som Asplund påpekar ofta besvärliga att hantera. Det beror på att vi tänker "i figu-

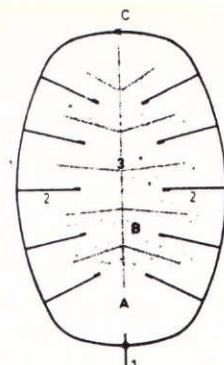
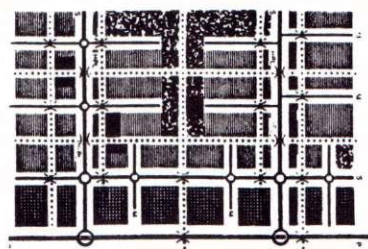

Negativ respektive positiv rumsgestaltning (teckningar av Roger Trancik i "Finding lost space" 1986, efter Rob Krier).

ren" i stället för "om figuren". Jag skall ändå försöka lyfta fram figurerna, så att de blir uppfattbara. Syftet härmed är att bidra till förståelsen av hur vi tänker om staden och hur vi hanterar staden som helhet.

Gemeinschaft och Gesellschaft. Detta begreppspar ställdes först upp av Ferdinand Tönnies 1887. Gemeinschaft kan lämpligen översättas till svenska med "gemenskap" i betydelsen familjär relation. Gemenskap kan jämföras med att man ställer upp på sina nära släktingar och vänner omedelbart och utan att fundera på om man skulle tjäna på det eller inte. Det är svårare att översätta Gesellschaft. Ordet har betydelseerna samhälle, sällskap och aktiebolag. Bindningarna mellan individerna har här mer karaktären av kontrakt eller överenskommelse; "Du får detta om jag får det där av dig". Relationerna är mer opersonliga och individerna kan ofta vara utbytbara. Johan Asplund diskuterar utförligt detta begreppspar.⁸ Nätstaden representerar närmast Gesellschaft, något som även parkstaden ursprungligen gjorde. Grannskapsstaden är däremot till sin grundidé Gemeinschaft.

Tektonik och Stereotomi. Robert Krier beskriver skillnaden i rumslig uppfattning mellan den traditionella staden och modernismens

Principschema för "utifrånmatning" med fullständig separering mellan gång- och cykelvägar samt bilvägar.

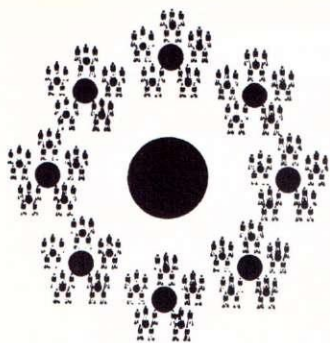
stad, dvs. närmast mellan nätstaden och parkstaden.⁹ Jag har valt att beteckna tankefigurerna som tektonik och stereotomi. Dessa är konstvetenskapliga karakteriseringsbegrepp för att t. ex. ange olika sätt att skapa en skulptur. I ett tektoniskt (eller additivt) arbetssätt fogas element till element ungefär som när man svas ihop en skrotskulptur eller spikar ihop ett hus. I ett stereotomt (eller subtraktivt) arbetssätt karvar man ut formen ur ett block eller gräver en grotta. Resultatet skulle teoretiskt kunna bli två exakt lika skulpturer eller lika byggnader, men visar i praktiken helt skilda former och uttryck. Detta har vi övertygande visat genom ett experiment på CTH där eleverna har fått gestalta en stadsplan genom att dels skära ut gator i byggnadskaka och dels lägga ut byggnadsklossar till ett planmönster.

Nät och Träd. Rutnätet, både det ortogonala och det deformerade, har egenskapen att det är möjligt att röra sig kontinuerligt i nätet i många olika riktningar. Det skapar många möjligheter att röra sig i systemet, ta alternativa vägar, eftersom det är "ringigt". I ett strikt trädssystem leds trafiken ut från stammen till allt smalare grenar för att sluta ute i lövens nerver. Det finns ingen direkt koppling mellan grenspetsarna där spetsarna är återvändsgator. Träd saknar alltså "ringighet", vilket betyder att den närmaste grannen (lövet) i rummet kanske befinner sig längst bort när man rör sig via nätet (in till stammen och ut). Detta har bl. a.

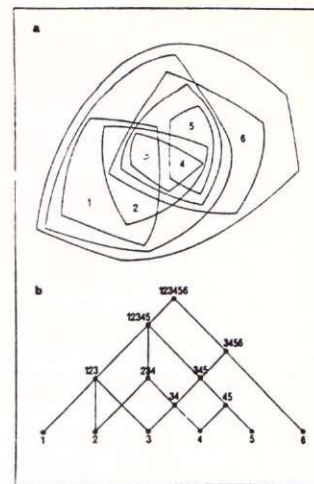
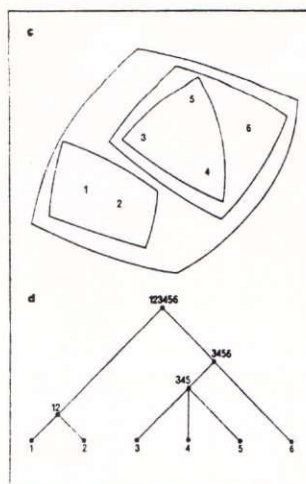
diskuterats av Bill Hillier och Julienne Hanson.¹⁰

Zonering och Mixning. Med zonering menas vanligen en planlagd separering av funktioner till särskilda områden, t. ex. i industriområden och bostadsområden eller parkeringsytor och lektytor. Argumentet är bl. a. att "funktioner" fungerar effektivast på för ändamålet avsedda ytor. Det finns också en icke-planlagd separering av funktioner till särskilda områden, t. ex. att många enskilda butiksägare (marknadskrafterna) lokaliserar sina butiker intill varandra eller att vissa boende flyttar från ett område med låg status till ett med hög. Separeringen fanns således före zoneringen. Zoneringstanken är heller ingen uppfinning av funktionalisterna; de bara accepterade en förhärskande uppfattning och betecknade den som rationell. När man nu förordar en blandning av funktionerna, mixning, har man därmed att kämpa både mot tankefiguren och marknadskrafterna. Zoneringen har haft en stark bundsförvant i sättet att beteckna plan-tytor i detaljplaner och översiktsplaner.

Planering och Låt-gå. Zonering förutsätter att det finns en samhällelig planläggning och styrning som står ovanför enskilda beslutsfattare på "lägre" nivå. Offentliga planeringen utvecklades en gång för att motverka de negativa effekterna av låt-gåprincipen. Alla märker ju att fysisk planering inte a priori leder till en god stadsmiljö, även om vissa kvaliteter kan säkerställas härigenom. Men många har också upp-

Grannskapsplanering med centra kring vilka bostadsbebyggelsen grupperar sig, efter engelsk förebild 1943. Tre centrumstorlekar: det minsta betjänar 1 000 personer, nästa 5 000 och det största 40 000.

täckt att låt-gåprincipen inte heller garanterar stadens kvalitéer, snarare tvärtom. Särskilt i Danmark har det förts en intressant debatt om detta begrepppar.¹¹

Hierarki och överlappning. Nära förbunden med såväl planerings- och zoneringsstankarna som grannskapstankarna är tanken att man skall planera med enheter. Härmed menas "optimala" moduler som sedan kan sammanfogas med andra till en större modul i en hierarkisk ordning. Denna tankefigur har särskilt diskuterats i samband med planering av bostadsområden, grannskapsenheter. Tydligast kan man läsa om detta i handboken *Bygg*.¹² Man talar också om A-, B- och C-centra. Trafiksystemen, särskilt trädstrukturerna, är också ordnade hierarkiskt. Hierarki är en i planeringen djupt inbyggd tankefigur. Christopher Alexander förklarar i en viktig artikel, "The City is not a Tree"¹³, skillnaden mot överlappande system och varför hierarkier lätt uppkommer i en professioniserad planering.

3. Typmönstrens tankefigurer

Städer är i verkligheten sällan varken renodlade nät eller träd, zoneringsplaneringen kan vara total i en del av staden men inte i andra, planerna är kanske tänkta hierarkiskt men överlappningar förekommer nästan alltid i praktiken etc. Inte heller typmönstren är renodlade, varken i planera-

res föreställningar eller som idealtyper¹⁴. Bristen på renodling i praktiken – och teorin – utesluter inte möjligheten att föra en diskussion om typmönstrens egenskaper.

Som ett tankeexperiment gör jag nu en matris med de tre stadsmönstren efter ena axeln och paren av tankefigurer utefter den andra. Jag försöker sedan bedöma vilken del av varje tankepar som karakteriserar de tre stadsmönstren. Det går inte att göra entydigt. Hur kryssen placeras beror på vilket historiskt skede man utgår från och huruvida man främst tänker på hur modellen formulerats eller hur den gestaltats i praxis. Olika personer skulle därför koppla matrisen lite olika. Dock borde vi kunna ena oss om att stadsmönstren har olika tyngdpunkter.

Vad är då nyttan med matrisen? Jo, vi skulle kunna använda matrisen till att systematiskt söka oss fram till ett nytt stadsmönster genererat från nya kombinationer av tankefigurer. Vi kan ju också använda den till att fundera på om det inte finns ytterligare par av tankefigurer som vi egentligen använder oss av i stadsbyggandet. Ja, vi skulle rent av kunna skapa nya figurer (nja, det sistnämnda strider nog mot definitionen; sådana uppfinnar man knappast).

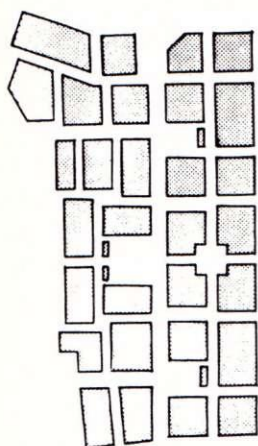
Jag tänker använda matrisen till att diskutera vad som händer när en stad ursprungligen

Tankefigurer	Nät- staden	Park- staden	Grannskaps- staden
Gesellschaft/Gemeinschaft	x	x	x
Tektonisk/Stereotom		x	x
Zonering/Mixning		x	x
Nät/Träd	x		(x)
Planering/Låt-gå		(x)	x
Hierarki/Överlappning		x	x

Tabell. Sambanden mellan tre stadsmodeller och sex par tankefigurer.

är uppbyggd enligt ett mönster och man senare adderar delar enligt ett annat. Det är ju vad som faktiskt händer. Nätstaden var den förhärskande linjen fram till 30-talet då den ersattes av parkstaden. Någon gång på 50-talet övertar grannskapsstaden hegemonin. Emellertid övertar grannskapsstaden, med dess ofta konservativa linje, många drag från parkstaden med dess utpräglade progressistiska, ja rentav socialistiska, linje. De två blev ett, i Sverige tydligast under miljonprogrammet. *Bostadens grannskap*, Statens planverks normskrifter från 70-talet, kan sägas vara äktenskapsbeviset.

Grannskapsstaden är fortfarande det förhärskande mönstret. Vad betyder detta för staden som helhet och för människorna? En stad är en helhet och måste behandlas därefter. Hur den är fysiskt organiserad är på många sätt av-

Intellektuell ordning. Skarpnäckstadens grundläggande struktur.

görande för hur människors liv gestaltar sig. Våra städer är uppbyggda under en lång period och innehåller element av olika art. Gammalt förenas med nytt, högt med lågt, kaos med ordning etc. Detta kan kallas mångfald och är något av stadens essens. Min fråga är emellertid om stadsbyggandet kan baseras på många oförenliga tankefigurer

utan att det inverkar menligt på stadens goda liv.

Måste en stad vara konsistent i sin uppbyggnad för att fungera bra (hur man nu mäter det)? Vad händer om man försöker kombinera två stadsmönster till ett nytt, exempelvis om man gör en union mellan grannskaps- och nätstaden? Nu försöker man göra detta på delstadsnivå. Tydliga exempel är Skarpnäckstaden i Stockholm och Ladugårdsängen (Bo92) i Örebro. Är det en så bra idé? Låt oss fundera vidare!

4. Staden som helhet

Staden är ett system där människor lever. Syftet med staden är just att vara en arena för detta liv. En stad fungerar alltid på något sätt. Svårigheten är att bedöma om just den här staden fungerar bra eller dåligt. Ett sätt att undvika frågan är att säga att staden fungerar och att det är naturligt att de fungerar olika. Man kan också hävda att de olika stadsmönster som jag diskuterar här inte har någon eller möjligen bara en ringa betydelse för livet. Särskilt sociologer menar att det är helt andra saker än den fysiska utformningen, den rumsliga strukturen, som är viktiga. Men hur kan man veta det om man inte undersöker sambanden mellan den fysiska formen och det sociala livet?

(...) när samhällsvetarna söker en förklaring till en social handling talar de om andra sociala variabler eller om psykologiska orsaker, men det är tydligt att det inte går att tillämpa dessa kategorier när det gäller forskning som

sysslar med stadsplanens sociala effekter. (- -) Den litteratur om stadsplanering som finns erbjuder tyvärr ingen adekvat typologi när det gäller egenskaper som är relevanta för studiet av beteenden. Denna brist speglar delvis stadsplaneforskningens beroende av stadsbildens traditionella utformning, som lett arkitekter och planerare att formulera och utvärdera planer efter andra kriterier än deras inverkan på de sociala aktiviteterna. I arkitekturskolor t. ex. lär sig de studerande att se på stadsplaner med utgångspunkt från de geometriska principer som styr rumsliga former, att bedöma deras lämplighet med hänsyn till klimat, sol, vind, grundvatten och jordmånens sammansättning och att ge akt på huruvida planen står i överensstämmelse med gällande byggnadsstadga och föreskrifter för zonindelningen. Denna utbildning resulterar i en intellektuell orientering som klassificerar stadsplaner i termer av organisering av rummet, d.v.s. genom en avvägning av proportionen mellan plana ytor, fasta kroppar och tomrum; eller i ett annat slag av orientering som dock alltså är beroende av givna faktorer, och där tonvikten läggs på framträdande fysiska enskildheter såsom gatunätet, byggnadstyper och den andel av områdets totala yta som reserverats för dessa och andra detaljer. Fastän arkitekter förmodligen invänder att att dess skiljaktigheter i fråga om planer påverkar det sätt de boende och de för vilka området är avsett beter sig, har samhällsvetarnas försök att med utgångspunkt från vad de vet om dessa stadsplaners karaktäristika förutsäga beteendemönster i de flesta fall varit föga framgångsrika.¹⁵

Det är utomordentligt svårt att studera relationen mellan stadsmönster och liv, särskilt i den skala som omfattar hela städer och särskilt som existerande städer alltid är en blandning av olika mönster. Jag kommer i en senare uppsats att med hjälp av syntaxanalys tillämpad på för-

enklade modeller av stadsmönster och kombinationer av dessa försöka påvisa vilken betydelse den rumsliga strukturen kan tänkas ha. Det är här fråga om att göra sambanden för troliga, inte bevisa att de existerar.

Att jag som metod kommer att välja syntaxanalys beror på att den är den enda som på ett strikt sätt skiljer på de fysiska rummens form (rumsliga egenskaper) och funktionernas rumsliga fördelning (sociala egenskaper).

Jag vet inte hur vi skall åstadkomma en stad för det goda livet. Ett bidrag kan vara att bli medveten om vilka tankefigurer vi använder oss av i stadsbyggandet. Ett annat kan vara att basera föreställningarna mera på vetande än tro. Det är exempelvis knappast bevisat att avgränsade enheter enligt grannskapstänkandet skapar gemenskap. Ett av argumenten mot miljonprogrammets områden, som nästan genomgående formats som grannskapsenheter för gemenskap, var att där saknades gemenskap. Det är omvittnat hur det också i nätstaden finns gott om gemenskap.

Grannskapsstaden är alltså det förhärskande mönstret.¹⁶ Vad händer om man försöker kombinera två stadsmönster till ett nytt, exempelvis om man gör en union mellan grannskaps- och nätstadens principer? Planerarpaxis just nu är att man försöker åstadkomma just detta. Jag tycker det blir konstigt när man bygger grannskapsenheter med nätstadens gatusystem som förebild, som i Skarpnäck i Stockholm och Ladugårdsängen i Örebro. Rutnätet, som normalt är kontinuerligt, slutar där sina gator i de grönytor som avgränsar grannskapsenheter. Ett liknande problem uppstår när man vid stadsförnyelse vänder ut och in på kvarteren i staden och tror att stadsgatorna mellan kvarteren skall fungera på samma sätt som tidigare. Lika absurt är det för mig att tro att det går att tillföra något väsentligt till stadslivet genom estetiska additioner. Jag är övertygad om att basen för utformningen av den goda staden är kunskap om morfologin och hur stadens mönster fungerar.

By giving shape and form to our material world, architecture structures the system of space in which we live and move. In that it does so, it has a direct relation – rather than a merely symbolic one – to social life, since it provides the material preconditions for the pattern of movement, encounter and avoidance which are the material realisation – as well as sometimes the generator – of social relations. In this sense, architecture pervades our everyday experience far more than a pre-occupation with its visual properties would suggest.

Bill Hillier & Julienne Hanson¹⁷.

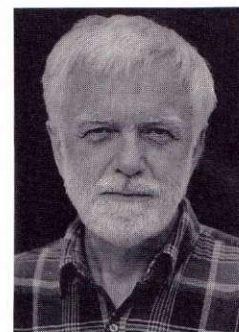
Grannskapsenheternas uttalade syfte att skapa gemenskap har knappast uppnåtts. Arkitekter och planerare anklagas för att skapa omänskliga miljöer. Detta ofta av samma personer som i nästa andetag menar att utformningen av den fysiska miljön inte har någon betydelse och/eller att om man bara låter marknadskrafterna råda blir det en god mänsklig miljö. Tala om schizofreni! Tyvärr verkar det som om arkitekter och planerare i allt större utsträckning börjar anamma kritikernas sätt att tänka. Det fasansfulla är då att detta kan tolkas som att vi inte har någon giltig yrkeskunskap.

Noter

1. Jane Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities*. Penguin 1964 (orig. 1961) s. 16–17.
2. Jane Jacobs, Op. cit. Se även Johan Asplund, referens senare, och David R. Hill, "Jane Jacobs' Ideas in Big, Diverse Cities", i *APA Journal*, 1988: 3, s. 302–314.
3. Le Corbusier, *The City of To-morrow and its planning*, New York 1987 (orig. 1929) och Le Corbusier, *Den nya staden*, Stockholm 1969 (orig. 1946).
4. Clarence A. Perry. "The Neighborhood Unit. A scheme of arrangement for the family-life community" i *Regional Plan of New York and its Environs*. New York 1929. Se även David R. Hill, "Lewis Mumford's Ideas on the City" i *APA Journal* 1985: 3, s. 407–421. Jag

har beskrivit grannskapsenhetens genealogi i Björn Klarqvist & Ye, Min, *Design Space & Use*. BFR D11:1994, s. 167–194. Stockholm.

5. BFR R11:1988, s. 101 ff.
6. BFR T26:1994.
7. Johan Asplund, *Teorier om framtiden*. Stockholm 1979, s. 149.
8. Johan Asplund, *Essä om Gemeinschaft och Gesellschaft*. Göteborg 1991.
9. Robert Krier, *Urban Space*. London 1984 (orig. 1975). s. 81–82.
10. Bl. a. i *The Social Logic of Space*. Cambridge 1984.
11. Ett av de viktigaste och tidiga inläggen gjordes av Johan Fjord Jensen, *Homo manipulatus*, Köpenhamn 1966, särskilt i kapitlet "Planlægningens dilemma", s. 139–157. Se även bl. a. Arne Gaardmand, *Plan og metode*, Köpenhamn 1991.
12. Bygg F, Stockholm 1981, s. 202–204. Bygg, Band V, Stockholm 1962, s. 731–732.
13. Alexander, Christopher, "The City is not a Tree" i Bell & Tyrwitt (red.), *Human Identity in the Urban Environment*, London 1972, s. 401–428.
14. Jfr Max Weber, Gregor Paulsson och Aldo Rossi.
15. Robert Gutman. "Stadsplanering och socialt beteende" i Göran Lindberg (red.), *Urbana processer. Studier i social ekologi*, s. 202–203. Lund 1971. (Orig. 1966.)
16. Mats Franzén & Eva Sandstedt, *Grannskap och stadsplanering*. Uppsala 1981 (diss.).
17. Bill Hillier & Julienne Hanson, *The Social Logic of Space*, Cambridge 1984 s. ix. Se även denna tidskrifts temanummer om Rumslig analys, 1993 nr 2.

Björn Klarqvist, Högscolektor vid Plananalytiska forskargruppen, Institutionen för stadsbyggnad, Chalmers tekniska högskola, Göteborg

Referenser

- Alexander, Christopher, "The City is not a Tree" i Bell & Tyrwitt (red.), *Human Identity in the Urban Environment*, London 1972. (Orig. 1966.)
- Asplund, Johan, *Essä om Gemeinschaft och Gesellschaft*. Göteborg 1991.
- , *Teorier om framtiden*. Stockholm 1979.
- Bostadens grannskap. Råd och anvisningar för planering*. Statens planverk, rapport 24, remisshandling. Stockholm 1972.
- Bygg F*. Stockholm 1981.
- Bygg*, Band V. Stockholm 1962.
- Fjord Jensen, Johan, *Homo manipulatus*. Köpenhamn 1966.
- Franzén, Mats & Eva Sandstedt, *Grannskap och stadsplanering*. Uppsala 1981 (diss.).
- Gaardmand, Arne, *Plan og metode*. Köpenhamn 1991.
- Gutman, Robert, "Stadsplanering och socialt beteende" i Göran Lindberg (red.), *Urbana processer. Studier i social ekologi*, s. 202–203. Lund 1971. (Orig. 1966.)
- Hill, David R, "Jane Jacobs' Ideas in Big, Diverse Cities" i *APA Journal*, 1988:3, s. 302–314.
- , "Lewis Mumford's Ideas on the City" i *APA Journal* 1985:3, s. 407–421.
- Hillier, Bill & Julienne Hanson, *The Social Logic of Space*. Cambridge 1984.
- Jacobs, Jane, *The Death and Life of Great American Cities*. Penguin, London 1964 (orig. 1961.)
- Klarqvist, Björn & Ye, Min, *Design, Space & Use*. BFR DII:1994. Stockholm 1995.
- Krier, Robert, *Urban Space*. London 1984 (orig. 1975)
- Le Corbusier, *Den nya staden*. Stockholm 1969 (orig. 1946).
- Le Corbusier, *The City of To-morrow and its planning*. New York 1987 (orig. 1929).
- Perry, Clarence A., "The Neighborhood Unit. A scheme of arrangement for the family-life community" i *Regional Plan of New York and its Environs*. New York 1929.
- Rådberg, Johan, *Doktrin och täthet i svenskt stadsbyggande 1875–1975*, BFR RII:1988 (diss.). Stockholm.
- , *Den svenska trädgårdsstaden*, BFR T26:1994. Stockholm.